

משמעות "השאלה הנכבדה" לאליעזר בן-יהודה

ג. קָרָס ל
חולון

מעטים הם המאמרים הפובליציסטיים העבריים שניתן לומר עליהם בפה מלא שפתחו תקופה חדשה בתולדות עמנו ותרבותנו בדורות האחרונים. אחד המעטים האלה הוא ללא כל ספק מאמרו הנודע והמפורסם של אליעזר בן יהודה: "שאלה נכבדה", שנדפס ב"השחר" התשיעי (תרל"ט/1879) ופתח תקופה בתולדות חיבת ציון וישוב ארץ-ישראל, הלשון העברית ודיבורה בארץ, המילונאות העברית ועוד, וכן היה בן-יהודה הרוח החיה בהנחת יסודות ל"ועד הלשון העברית", שהוקם עשר שנים לאחר מכן וממנו צמחה האקדמיה ללשון העברית (החוגגת עתה את שנת השמונים לקיום "ועד הלשון"). לא היה לו מזל מיוחד לבן-יהודה במאמרו זה. הוא שלחו תחילה לעתון "המגיד", העתון שעסק בחיבת ציון וישוב ארץ ישראל בימים ובשנים ששום עתון עברי לא התעניין בכך. ואף על פי כן סירב עורך "המגיד" להדפיסו בטענה: "שהמאמר לא יוצלח לדפוס מפאת החלומות והגוזמאות אשר בו". למזלנו לא נהג ככה עורך "השחר" פרץ סמולנסקין, שהדפיסו בשינוי שמו, שהיה תחילה: "שאלה לזהטת".

המאמר הוא על כן בעל חשיבות עצומה ומן הפלא שעל אף הספרות העצומה על בן-יהודה לא זכה עדיין לתשומת לב הראוייה, ביחוד למניעיו ומקורותיו. על אחד המקורות למאמר זה, שהוא ללא כל ספק מהחשובים ביותר, ידובר כאן, הוא המקור השופע רוב אור ובהירות על המחשבה היהודית במערב והתנגדותו הפנימית של בן-יהודה לאורח-חשיבה זה. ברם לפני כן נקדיש כמה מלים לתמונה הכללית של הפתרונות לבעיית ישראל בגולה, בהם נאבק בן-יהודה במאמרו זה.

בן-יהודה ישב באירופה המערבית באותם ימים, שנתיים לפני עלייתו לארץ. כאן שלטו בכיפה, בדרך כלל, שני מהלכי-מחשבה לגבי השאלה היהודית. האחת, המכריעה ברובה הגדול, הקרוייה בפינו היום: המתבוללת ובאותם ימים הריפורמית (ולאחר מכן הליי-ברלית), ראתה בשיבת ישראל בגולה והתערבותה בגויים הפתרון האחד הראוי והמציאותי. בכלל ישיבה זו היה צורך לשבץ את הייחוד היהודי, שהוגבל לתחום הדתי

בלבד ואף הוא בשימוט מכסימאלי של כל הכרוך בערגה לארץ-ישראל והשיבה לציון. גלי האנטישמיות שהחלו אז לשטוף את אירופה וביחוד את גרמניה, מרכזו של זרם זה, לא הפחית במלוא נימה מתיאוריה זו, שאדרבא, היא הגותגת שיש ויש להילחם בה ולהראות את נביבותה. אנו, כך טענו אלה, יושבים בגרמניה מאות בשנים והרגשת הגרמנית שלנו אינה פחותה מאלה הנוצרים. לעומתם היה הזרם האורתודוכסי על גונויו המרובים, בעל זיקה איתנה לארץ ישראל ולמסורת הדתית. הזיקה לארץ-ישראל התבטאה בפעילות פילנטרופית למען מוסדות צדקה וחסד. ברם בתחום ההשתייכות המדינית היו כל אלה האורתודוכסים פטריטיים פרוסים וגרמניים אדוקים לא פחות ממתנגדיהם אנשי הרפורמה. ואכן, הדבר יצא ברבים עם הופעתו של הרצל, שאז יצאו כולם כאחד במחאה עזה וחריפה נגד הציונות המדינית ולא בכדי היו בין "רבני-המחאה" הנודעים מיוצגים שני המחנות האלה, שבדרך כלל לחמו איש ברעהו כל הימים.

בתווך בין שני מחנות מוגדרים אלה ניצב קומץ קטן, שהיה אף הוא מגוון ביותר: רבנים חרדים, משכילים, חלוצי הקומוניזם והסוציאליזם — הם מבשרי חיבת ציון, שלא האמינו בפתרון הנזכר אלא ראו חזות הכל בשיבה לארץ ישראל ולכך חתרו בפעילותם ובהטפותיהם. והנה באותם ימים, שנות השבעים למאה הקודמת אירעו שני מאורעות במערב, שהסעירו לא במעט את העולם היהודי במערב: יצא ספרה של ג'ורג' אליוט "דניאל דירונדה" (1876) ומיד לאחר מכן יצא ציר הפרלמנט ההונגארי ממפלגת-השלטון הליברלית ויקטור אישטוצי (Gyöző Istóczy, 1842-1915), האיש בעל הזכות המפוקפקת להיות חלוץ האנטישמיות בפרלמנט ההונגארי, בדרישה להקים מחדש את המדינה היהודית בארץ ישראל. ודאי שמרחק תהומי בין הסופרת לבין הצורך היהודי: אולם הצד השווה שביניהם: דרישה להחזיר את היהודים לארץ ישראל והקמת מדינה יהודית בה. לא ייפלא איפוא שדרישה משותפת זו שבין קצוות אלה, עוררה לעג וגם זעם אצל כל אלה, שראו ברעיון זה אבסורד מאין כמותו.

לא נעסוק כאן בתגובות של הימים ההם לשני מאורעות אלה, המצויות בשפע בספרות ובעתונות, הן לשלילה והן לחיוב. לענייננו כאן נדגיש תגובתו של לודוויג פיליפסון, עורך השבועון Allgemeine Zeitung des Judentums שנערך על ידו החל מ-1837 והיה למעשה עתונו המרכזי של האגף המתבולל ביהדות גרמניה במשך שלושה דורות כמעט. לא היה מאורע גדול וקטן בעולם היהודי שעתון זה לא הגיב עליו וביחוד עשה זאת העורך עצמו, בנוסף לידיעות מכל רחבי העולם היהודי, המצויות בכל גליון וגליון (ומבחינה זו הוא עד היום אוצר בלום לידע יהדות המאה ה-19 באירופה ובשאר חלקי העולם). בעיצומה של סערה זו סביב המדינה היהודית, אז ללא כל ספק תכנית דמיונית ביותר, פירסם פיליפסון מאמר מקיף בשם "כינונה מחדש של המדינה היהודית"². מאמר זה ראוי לבחינה הן בשל כך שהוא מגבש למעשה את התיאוריה של ההתבוללות, או כפי שקרא לזה רבי יחיאל מיכל פינס: "התערבות בגויים" וכן בשל כך שאל מאמר זה מכוון בן יהודה את דבריו ב"שאלה נכבדה" שלו, עובדה שכל חוקרי בן-יהודה עד כה לא שמו לבם אליה כלל ועיקר.

המאמר נכתב בגילוי-לב מאין כמוהו ואף בההירות יתירה, תכונה נדירה ביותר בסגנונו הגרמני של פיליפסון, שהוא בנוסח הדרשני של רב (היה כידוע רב במשך עשרות בשנים). הוא אינו מתפלא שענין אבסורדי זה מעסיק עתה את דעת הקהל, שכן כך דרכו של הפיקנטי והאבסורדי, שהוא שובה לבבות וביחוד לבות העתונאים והעתונות. כמוכן,

מוסיף הוא, שהכוונה לארץ-ישראל. הגיון מסויים יש בכך, שרבות המעצמות הלוטשות עין לתורכיה ולחלוקתה וביחוד לארץ הקודש ולירושלים. ומכיוון ששום מעצמה ושום כנסייה לא תוכל להיות בעלת הריבונות הממלכתית על מקום-מריבה זה הרי מובן שהיהודים הם הכתובת הנכונה, בהיותם מחוץ לכל צד (כמה נשתנו הזמנים עתה והתכנית הדמיונית ובעיקר לגבי ירושלים הוגשמה מקץ תשעים שנה במלואה...). אכן, אומר פיליפסון, אפשר היה להתייחס לכל התכנית הזו כאל משחק מדיני תמים, אילולי נתעורר הענין על ידי "דניאל דירונדה", הספר, שבמרכזו רווח הרעיון שכינונה מחדש של המדינה היהודית הוא עיקרו המהותי של היהדות.

ספר זה עורר הדים מרובים באנגליה ומחוצה לה, במידה שנמצאו מחברים אחרים, שתיארו רעיון זה כסותר ומנוגד בתכלית למהות-היסוד של היהדות. אין פיליפסון רוצה להתווכח עם רומן של סופרת, כלומר, שאין הרעיון ברויכוח כלל, לפי שהוא פרי דמיון של רומניסט. אולם אין הוא יכול לא להזכיר ולהדגיש את העובדה, שכל צורר-יהודים, שאין ידו משגת לחסל את היהודים בגבולו משלח אותם לארץ-ישראל. לגבי דידם מהווים היהודים גורם זר ומסוכן בארצות אירופה ויש על כן להרחיקם הרחק הרחק לאסיה. כאן מזכיר פיליפסון את הצעתו של אישטוצי³, שלא תזכה כמובן לתשומת לב רצינית בפרלמנט ההונגארי. מכאן אך כפסע להמשך רעיונו של פיליפסון, שכל שונאי ישראל מוצאים לעצמם רעיון זה לשם גיבוי וכיסוי לשנאתם במעטה של אהבת ישראל כביכול. הוא מספר על הצעה דומה בדבר מדינה יהודית בארץ-ישראל של עתון גרמני, המקדים לכך קצת דברים על תכונת היהודים וגועם, המזורה לתכלית לטעם המערב. מכאן משתמע ששנאת ישראל והרעיון על מדינת היהודים בארץ ישראל שלובים ואחוזים זה בזה ולא קשה לפיליפסון להסיק מכך, שכל ההוגה ברעיון זה הוא צורר ישראל, בין הוא בעל כוונות טובות, כג'ורג' אליוט, ומכל שכן אם הוא צורר ישראל כאישטוצי.

לשם גילוי הדבר לכל משמעותו הקדיש פיליפסון מאמרו זה, בו הוא מביע דעת זרמי היהדות, ושל זרם האורתודוקסיה בכללם. אף אורתודוקסיה זו דוחה את רעיון מדינת היהודים, שכן היא הוגה אך בגאולה המופיעה באורה נס ופלא (כידוע נאבקו הרבנים הראשונים שבמחנה חיבת ציון ברעיון זה ויכלו לו). מכאן שיש לדחות רעיון זה מכל וכל ויהא מקורו טהור או נרפש ונאלח ביותר. ואין מסתפק פיליפסון בשלילת הרעיון ומוסיף לטיעונו זה טענה חזקה ביותר, לדעתו, העשויה לבסס את ההבל שבתכנית זו, הוא ענין הלשון. למותר להוסיף שביסוס ההתנגדות למדינה יהודית על סמך ראייה זו היא שנתנה דחיפה אחרונה לבן-יהודה ליטול את הענין הזה ולעשותו לאחר מכן, לכל ימי חייו, יסוד מוסד לתחייתנו הלאומית.

לשון משותפת היא, לדעת פיליפסון, עיקר העיקרים לחיים לאומיים במדינתם ואילו ליהודים חסרה שפה כזו. הם מדברים גרמנית, אנגלית, הולנדית — באחת כל הלשונות בעולם. אפילו יידיש, שמכתלי דברי פיליפסון משתמע שאין זו לשון כלל, המדוברת בין יהודי פולין ורוסיה, סופה שתפנה אף היא מקומה ללשון המדינה, רוסית. הנקל להבין איזו צורה תהיה למדינה הזאת בארץ ישראל, כשיתקבצו המוני המונים בעלי לשונות אין קץ. אכן יש לשון ליהודים, היא העברית, המשותפת לכל יהודי העולם והמובנת לכולם, לפחות לאינטליגנציה שבהם. החכמים יודעים וכותבים בלשון זו אבל אין היא עשויה להיות לשון-דיבור ובנוסף לכך שונה היגוי העברית בכל עדה ועדה. בשל כך

הישוב היהודי בירושלים מפוזר ומפורד לעדות ולשונות ואין בין עדה לעדה כל מכנה משותף. אלה יושבי ירושלים היהודים אינם מסוגלים להתלכד לכלל חטיבה אחת ומכל שכן קיבוצי היהודים בעולם. מכאן מוכיח פיליפסון שהיהודים הם חלק אורגאני של העמים בהם הם יושבים זה מאות דורות ושנים. השוני שבין היהודים לעם סביבו אינו חורג מהמצוי בכמה וכמה מדינות, בהן יושבות יחידות אתנוגרפיות שונות: הבאסקים ועוד, שעם כל זאת הם חלק העמים בהם הם שוכנים. הלשון היא איפוא הקשר האיתן ביותר המלכד את היהודי לעם שבקרבו הוא יושב.

מכאן צועד פיליפסון לקראת החתימה והסיכום: היהודים הושלכו מארצם לאחר ששלטו בה תחילה שמונה מאות שנה ולאחר מכן שש מאות שנה. אחר כך פוזר העם היהודי בעולם כולו, תהליך הנמשך זה אלף ושמונה מאות שנה, היינו תקופת-זמן ארוכה יותר מזו שארכו ימי העצמאות המדינית. במשך הזמן הזה סיגלו לעצמם היהודים ארחות חיים, זרים בתכלית למקום מהם יצאו, דבר העושה את רעיון המדינה היהודית לבלתי-אפשרי כלל ועיקר. ועתה, למרבה הצחוק, רוצים לשלחם לשם. ל א, מדגיש פיליפסון בפסוקים החותמים מאמרו, שכן עתה חייבים וצריכים אנו להשתדל למען שיווי זכויות בני אמונתנו (חלילה לא: "בני עמנו"...). בארצות בהן הם יושבים זה שנות אלף ומחצית האלף (הכוונה כמובן לגרמניה). לכאורה יש בפסוק זה, שלאחר שנות אלף ומחצית האלף יש להשתדל למען שיווי זכויות, מעין ניגוד הגיוני לכל עצמו של בנינו זה של פיליפסון. אולם אין זה מעניננו הפעם, אלא השלכותיו של מאמר זה על "שאלה נכבדה" של בן-יהודה.

אפייני ביותר, שכל עצם מבנה מאמרו של בן-יהודה מזכיר בהרבה את צורת מאמרו הנזכר של פיליפסון. אף כאן צועד בן-יהודה החל בפסוקים הראשונים, לקראת מטרתו, ההפוכה בתכלית לזו של פיליפסון כמובן, לשם ההוכחה שיש ויש לאומיות לעם ישראל והיא יכולה להתבצע אך ורק בארץ ישראל. בימינו אנו אין כמות מאמרו זה של בן-יהודה באנאלי ושיגרת, כשם שמאמרו של פיליפסון, לאחר ימות השואה, טראגי במסקנותיו. קודם כל הוא מבקש להוכיח שהלאומיות בכלל, ככל שהיא ילידת הזמן החדש באירופה, אינה כה מופרכת, שכפי שהיא נראית בעיני רבים וביחוד בעיני הקוסמופוליטיים למיניהם, החל בניציגי הזרם האידיאליסטי בהגות הגרמנית וכלה בסוציאליסטים וקומוניסטים. הוכחת הלאומיות בכלל, כפי שהיא נעשית על ידי בן-יהודה במאמר זה, אף היא אינה מעניננו הפעם ואף למותר היא היום, מקץ תשעים שנה. אולם הנופך של בן-יהודה הוא מעניין ביותר וביחוד שהוא משווה לו גוון בלטריסטי-פיוטי. בנוסח זה הוא מדבר על השוני ביצורי האדם, על הכוח המקרב אחד לאחר ובה במידה גם דוחה אחד מהשני. כאן גם המסקנה, שכל מה שמתאים לכלל האנושות נאה ויאה כמובן גם ליהודים. אך אם באמת הצדקה לכל עם ולאום להגן על לאומתו (הכוונה לאומיות) ולסוכך עליה לבל ימח שמה מתחת השמים, הלא אז גם לנו העברים, כה ישפוט שכל ישר של כל בן-תמותה, הצדקה הזאת; כי מדוע ייגרע חלקנו מחלק כל העמים? במה נופלים אנחנו מהם? אך אהה! לא כל אשר ייטיב בעיני השכל הישר ייטב גם בעיני הפילוסופיה, וגם הפעם נגזר גם עלינו, כי ביחוס אל השאלה הזאת תתנגד הפילוסופיה לשכל כל בן-תמותה. "כבר חדלה העברית מהיות עם" — תשים בפי כוהניה; "כבר נאספה לאומות העברית" ורק דת היהודים והמאמינים בה רק המה נשארו בארץ, ולכן להתבולל עם אחיהם בני מולדתם, רק זה אושר מאמיני בדת היהדות בעתיד — — —

וכאן מגיע בן-יהודה לעיקר ההתדיינות עם פיליפסון, היינו ענין הלשון. מפריך בן-יהודה את קנה המידה הלשוני להגדרתה של אומה, שכן לא לשון אחת ידברו הצרפתים ואף על פי כן הם עם ואומה "ומדוע אם כן, ממשיך לשאול בן-יהודה, יתרצו אחדים מבני עמנו (כח' פיליפזאן במ"ע) ⁴, כי לא מוכשרים אנחנו לחיי לאום, יען לא שפה אחת נדבר כולנו?". וכאן אנו מגיעים לפסוק, שניתן לומר עליי, שהוא הוא שקבע את ערכו הגדול של מאמר בן-יהודה, שכן מפסוק זה מתחילה התקופה החדשה של העברית, הדיבור העברי בארץ-ישראל וכל הכרוך בכך. ולא היה נוצר פסוק זה אילולי הפיסקה במאמרו של פיליפסון, שבה הוא דן הרבה בקריטריון הלשון לגבי קביעת מעמד לעם ולאומה.

שתי טענות לו לפיליפסון ליהודים וללשוניותיהם: ראשית אין להם לשון משותפת וכל תפוצה מדברת בלשון עם ועם ועל כן אי אפשר ללכד ציבור רב-לשוני ורב-גוני זה לכלל אומה אחת וביחוד בארץ-ישראל. מצד שני. יודע פיליפסון הרב, שקיימת העברית, היא הלשון הלאומית לכל בני ישראל בעולם כולו, לשון התפילה וספרות-הקודש-היהודי שלו במשך הדורות ובכל העולם. אולם הוא מודה, שהיא מובנת אך לחכמים ולכן אין היא יכולה להיות לשון-דיבור. בנוסף לכך הוא מספר על שוני-הגייה של ספרדים ואשכנזים וכו'. דן פיליפסון על המציאות בימיו, שהיתה כמובן גם לנגד עיני בן-יהודה. ואף על פי כן מעניין ואף נפלא לראות מסקנות שונות לגבי מציאות אחת. פיליפסון מקבל אותה כקבועה ועומדת ורואה לפיה את משאלות לבו: לראות את עצמו ואת כלל ישראל בגרמניה כגרמנים בני דת משה, עובדה, אותה מוקיע בן-יהודה בכל עווז בקטע שהבאנו לעיל. לצד טענתו של פיליפסון על הדגשת הדת כמכנה משותף ליהודים בעולם כולו ואילו לגבי הלאום אנו גרמנים, צרפתים, אנגלים וכו', הוא מטיל את הנימוק הבא, שכל כולו בתחום העתיד ולא היה כמותו לדמיון באותם ימים. כל זה הקדמנו לפסוקו המופלא, המעורר השתאות ככל שאנו מתרחקים מעת היכתבו, שכן גלומה בפסוק זה ראיית העתיד היהודי בארץ ישראל על כל ההשלכות בדורות האחרונים. "והלא יתר שאת לנו העברים, טוען בן-יהודה בפסוקו זה, כי יש לנו שפה אשר בה נוכל לכתוב ככל העולה על רוחנו וגם לדבר בה יש לאל ידינו אם אך נחפוץ".

לכאורה ניצב כאן איש בעל דמיון וחזון מול איש המדבר בלשון המציאות. ברם, לא יארכו הימים ובן-יהודה יעלה לארץ-ישראל ויגשים בה, מאז צעדו על אדמת ארץ ישראל, את הצו הגלום בפסוק זה: ינהיג את הדיבור העברי ויסגל את העברית, אחת הלשוניות העתיקות, לצרכי יום יום. הוא יתחיל לאחר זמן קצר של התערות בארץ, להוציא ולערוך את העתון "הצבי" ומאז ועד יום מותו, היינו במשך ארבעים שנה כמעט, ישתמש בעתוניו להפוך את העברית ללשון של יום ויום, יחדש חידושי-לשון וצירופי-לשון לצרכים אלה ולשם כך אף יתחיל עוד לפני עלייתו להגות במילון הגדול ללשון העברית, שיגשימו לאחר מכן בכוחות עצמיים. אף יהא הרוח החיה בהקמת ועד הלשון בירושלים, החוגג עתה את שנת השמונים לקיומו והאקדמיה ללשון העברית העלתה זה מקרוב, בחנוכה תש"ל, תאריך זה ברוב פומבי.

זהו קיצור תולדותיו של מאמר זה ופסוק זה בתוכו. הוא נולד תוך מאבק עם הביטוי הקיצוני ביותר של ההתבוללות היהודית והוא דוגמה מובהקת כיצד נעשה חזון מנוגד למציאות ממשות חיה תוך הגשמה עצמית והתמסרות עד תום לרעיון זה. מקץ עשרות

שנים הפכה מציאות זו של פיליפסון למציאות של דם ודמעות, שההיסטוריה היהודית לא ידעה כמותה. ואילו ביקשנו לסמל את התמורה הכבירה בתולדותינו האחרונים אין לנו אלא להציב מאמר זה של בן־יהודה ופסוק זה בכללו, לעומת מאמרו הנזכר של פיליפסון.

הערות

¹ כונס לאחרונה באסופה: כל כתבי אליעזר בן־יהודה כרך ראשון (1941) מחלקה שניה (פגינציה מיוחדת לכל מחלקה), עמ' 3—13.

² Die Wiederherstellung des jüdischen Staates. Allgemeine Zeitung des Judentums, Vol. 42, 1878, No 24, pp. 371—373

³ ראה במפורט על כך בספרו של נתנאל קצבורג: אנטישמיות בהונגריה — 1867—1914 (הוצאת דביר, תל אביב, 1969), עמ' 56 ואילך.

⁴ במכתב־העתי, המונח לעתון בימים ההם, והכוונה לעתונו הנזכר של פיליפסון.